

EGY 12. SZÁZADI FEJEDELEMGYILKOSSÁG ANATÓMIÁJA

Andrej Jurjevicset a rosztoviai és a szuzdaliak 1157-ben választották meg Északkelet-Oroszország élére. Tevékenysége folytatása volt apja és elődje, Jurij Dolgorukij tevékenységének, amennyiben a terület megszervezése, az államszervezet kiépítése folytatódott. Az új fejedelem székhelyül Vlagyimir városát választotta, melynek szomszédságában, Bogoljubovban (Bogoljubovóban) új rezidenciát építtetett, s az utóbbiról kapta a Bogoljubszkij ragadványnevet. Uralkodásának első évei — az évkönyvek híradásaiból ítélve — viszonylag csendben, nagyobb megrázkódtatásoktól mentesen teltek el. Később azonban szembekerült közeli rokonaival, a bojárokkal, udvari szolgálóival, több főpappal, sőt a közrendű lakosság széles rétegeit is maga ellen fordította. Külpolitikájában egyebek mellett arra törekedett, hogy az 1160-as évek második felétől a nemzeti rangsorrendben elfoglalt első helyét a Rurik-dinasztia többi tagjával elismertesse. Ennek érdekében öt év alatt három nagy hadjáratot szervezett. 1169-ben Kijevet meg is szerezte, Novgorodot viszont csak a gazdasági nyomás eszközével tudta térdre kényszeríteni. Mivel Kijev feletti fennhatósága nem bizonyult tartósnak, 1173-ban hadjáratot indított annak visszaszerzésére, amely azonban a kedvezőnek mondható előjelek ellenére csúfos kudarccal végződött. A vereség után Bogoljubszkij csak addigi hegemoniáját veszítette el, s még mindig jelentős fejedelem volt, a zavaros helyzetben a mérleg nyelvét jelentette, de ennek a lehetőségnek a kihasználására már nem maradt ideje, mert 1174. június 29-én bogoljubovi palotájában összeesküvés áldozata lett.

A gyilkosság

Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásának körülményei jobban ismeretesek, mint tevékenységének egyes mozzanatai. Ez valószínűleg a fejedelem környezetéhez tartozó kijevi Kuzmának (Kuzmiscse Kijanyinnak) köszönhető, aki 1174 és 1177 között írta meg ennek az eseménynek és közvetlen következményeinek krónikáját „Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról” címmel.¹ A mű teljes szövege az Ipatyij-évkönyvben maradt fenn az 1175. évnél, de egyes részletei más forrásokban is megtalálhatók. Az „Elbeszélés...” a következő eseményeket tartalmazza:²

Szombatról vasárnapra virradóra ölték meg a fejedelmet. Pénteken az összeesküvők tanácskozást tartottak. Azon részt vett Jakim Kucskovics is, akiben Andrej megbízott. Megtudván valakitől, hogy a fejedelem kivégeztette a testvérét, Jakim ezt mondta: Ma őt végeztette ki, holnap pedig bennünket. Elhatározták, hogy megölik az uralkodót. Szombaton, amint leszállt az éjszaka, összegyűltek, és fegyvert vettek magukhoz, de amikor Andrej hálószobája felé közeledtek, félelem szállta meg őket. A lépcsőfeljárattól visszafordultak, lementek a pincébe, és bort ittak. Ezután visszatértek ugyanoda. A húsz összeesküvő vezetői a Kucskovicsok, legfőképpen Jakim Kucskovics és veje, Pjotr, valamint a fejedelem kulcsára, a jász Anbal voltak. Amikor Bogoljubszkij hálószobájához értek, egyikük egy Prokopij nevű milosztnyiknak adta ki magát, de Andrej gyanút fogott. Erre feltörték az ajtót, s berontottak. A fejedelem felugrott, kardjáért nyúlt, amely

Szent Boriszé volt, de nem találta, mivel Anbal aznap elvitte onnan. Ketten Bogoljub-szkijra vetették magukat. Ő az egyiket legyűrte, a többiek pedig azt hitték, hogy a fejedelem van alul, s társukat sebesítették meg. Utána azonban meglátták áldozatukat, akivel keményen kellett küzdeniük, mert erős volt. Karddal, szablyával és kopjával támadtak rá. Amikor azt hitték, hogy megölték, fogták sebesült társukat, és elmentek. A fejedelem azonban nyögve elvonszolta magát a lépcsőlejárathoz. Az összeesküvők, meghallván a hangját, visszatértek. „Elvesztünk! Minél gyorsabban keressétek meg!”¹³ — mondták ijedten. A vérnyomokat követve a lépcsőtorony oszlopa mögött találták meg, és ott végeztek vele. Pjotr ekkor levágta a jobb kezét, megölték Prokopijt is, majd kirabolták a palotát.

Később a kijevi Kuzma keresni kezdte ura holttestét. „Ott fekszik, kivonszoltuk a kertbe. De ne merd elvinni, mert valamennyien úgy határoztunk, hogy a kutyaéknak dobjuk. Ha valaki odamegy hozzá, az az ellenségünk, és őt is megöljük!”¹⁴ — közölték vele a merénylők. Végül Kuzma egy szőnyeget és egy köpenyt mégis kapott, hogy betakarja a fejedelem csupasz holttestét, de a templomba bevinni már nem tudta. Harmadnap megjelent Arszenij bogoljubovi apát. Kinyitatta a templomot, ahol elsíraták és kőkoporsóba tették a halottat.

Miután Bogoljubszkij halálhírért megtudták, Bogoljubov és a környékbeli falvak lakói kirabolták a fejedelmi udvart és az odaérkezett építőket.⁵ „És sok baj történt (Andrej — M. J.) volosztyában: a poszadnyikok és a tyiunok házeit kirabolták, őket pedig és a gyetszkijeket és a mecsnyikeket megölték, házaikat kifosztották.”¹⁶ A fosztogatás Vlagyimirban is elkezdődött, s addig tartott, amíg Mikula pap az Istenanya képével járni kezdte a várost. A hatodik napon, pénteken a vlagyimiriak kérték Feodul apátot és Lukát, a Szent Istenanya vlagyimiri temploma kórusának vezetőjét, hogy készítsenek elő szállítóeszközöket, és hozzák a fejedelem holttestét a fővárosba. Feodul vezetésével el is indultak Bogoljubovba, majd a koporsót Vlagyimirba szállították. A menetet az Ezüstkapunál Mikula vezetésével papok várták a vlagyimiri Istenanya-ikkal. Bogoljubszkijt az általa építtetett székesegyházban temették el.

A vlagyimiri fejedelem meggyilkolását ismertető fenti forrás szerzője két dologra összpontosította figyelmét: egyrészt Bogoljubszkij tevékenységét igyekezett magasztalni, másrészt arra törekedett, hogy a tetteseket és a véres esemény következtében kialakult zavaros helyzetet kihasználó bogoljuboviakat és vlagyimiriakat minél rosszabb színben tüntesse fel. A gyilkosságot előidéző okokat nem tárta fel, mert azok az általa piedesztálra emelt uralkodót meglehetősen rossz színben tüntették volna fel. Így azonban nem sikerült igazán hitelessé tennie a történetet. Az „Elbeszélés...” azt sugallja, hogy a bojárok és társaik az egyik Kucskovics kivégzése (vagy az arra adott utasítás) miatt, valamint további önkényes lépésektől való félelmükben számoltak le Bogoljubszkijjal, ám egy sor olyan adatot tartalmaz, amely bizonyítja: a vlagyimiri fejedelem nem csak az előkelők körében volt népszerűtlen, hanem politikája (vagy az azt képviselő, megvalósító magatartása) igen széles körű elégedetlenséget váltott ki. A gyilkosság okainak feltárásához tehát a feltehetően a kijevi Kuzma által ránk hagyott információk nem elégségesek, s ezért azokat össze kell vetni Andrej fejedelem uralkodásának többi eseményével, illetve a korszak általános jellemzőivel.

Andrej Bogoljubszkij ellenfelei és hívei

A XII. századi Oroszország társadalmi és politikai életében igen jelentős szerepet játszott a fejedelem kísérete, a két részből álló druzsina, annak ellenére, hogy felbomlásának tünetei egyre jobban kiütözköztek. A bojárok alkotta idősebb (nagyobb) druzsinában a hűbéri viszonyok kezdtek megjelenni, míg a fiatalabb (kisebb) druzsina fokozatosan fejedelmi udvartartássá alakult át. Ezek a folyamatok azonban csak a század végén váltak erősen érzékelhetőkké. A bojárok egy része az óorosz társadalom irányításának szálait kézben tartó fejedelmek körül tömörült, azok környezetét alkotta. Nekik a fejedelmek valószínűleg nem földbirtokot, hanem először adószedési jogot, majd ún. táplálást adományoztak.⁷ A 12. század óorosz fejedelmei elsősorban az arisztokrácia érdekében gyakorolták a hatalmat. Az idősebb druzsinához tartozó bojárok, mivel közvetlenül is befolyásolni akarták az uralkodói döntéseket, arra törekedtek, hogy monopolizálják a fejedelmeknek való tanácsadás jogát. Ez a jog a druzsina történetének kezdeti szakaszából maradt fenn, és annak ellenére jelentős volt a szerepe, hogy a fejedelmek nem voltak kötelesek figyelembe venni a druzsina tagjainak véleményét.⁸

A vlagyimiri uralkodó másképpen képzelte el Északkelet-Oroszország irányítását, mint az ottani idősebb druzsina, mivel arra törekedett, hogy kordában tartsa és eltávolítsa a bojárokat a fejedelemség kormányzásából.⁹ A Bogoljubszkij ellenőrzése és irányítása alatt álló északkeleti évkönyvírás természetesen nem szentelt figyelmet a fejedelem és a bojárság konfliktusának. Ebből adódik, hogy a belpolitikával kapcsolatban mindössze néhány olyan híradás ismeretes, amelyből erre következtethetünk, s a helyzet akkor sem változik meg alapvetően, ha a déli évkönyvírás adatait is felhasználjuk.

Andrej Bogoljubszkij 1161 körül öccseit (Msztjiszlav és Vaszilko Jurjevicset), unokaöccseit (Msztjiszlav és Jaropolk Rosztjiszlavicsot), valamint apja idősebb druzsinájának tagjait elűzte a fejedelemség területéről.¹⁰ Ezzel a híradással azonban, amely ráadásul nem az északkeleti Lavrentyij-, hanem a déli Ipatyij-évkönyvben maradt fenn, nem jutunk sokkal közelebb a gyilkosság okainak feltáráshoz. Csak annyit állíthatunk bizonyosan, hogy Bogoljubszkij szembekerült az egykor Jurij Dolgorukij környezetéhez tartozó előkelőkkel, akik nyilván prolongálni akarták az előző fejedelem idején megszerzett befolyásukat. Arra vonatkozóan nem kapunk választ, hogy Andrej bojárai milyen jogokkal rendelkeztek, és milyen sérelmeket szenvedtek el.

Az északkeleti bojárok sérelmeit illetően egy közvetett adattal rendelkezünk. Ebből azonban a szövegkörnyezet tendenciózussága és a bennünket érintő részletek szűkszavúsága miatt messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Talán mégis érdemes megemlíteni azt az Ipatyij- és a Lavrentyij-évkönyvben egyaránt szereplő híradást, amely szerint Fjodor (Feodor, Feodorec) püspöktől, Andrej Bogoljubszkij pártfogoltjától sokat szenvedtek az emberek. Egyesek falvaikat, fegyvereiket, lovaikat veszítették el, mások rabok lettek, börtönbe kerültek, és kirabolták őket.¹¹ Feltételezésünk szerint falvaik a bojároknak lehettek, de nem világos előttünk, hogy a Fjodor által kifosztottak hibáztatták-e a fejedelmet balsorsukért. Azt sem tudjuk megmondani, hogy a főpap kapzsiságának az idősebb druzsina tagjai vagy a druzsinán kívüli előkelők estek-e áldozatul. Egy dolog viszont teljesen egyértelműnek tűnik (bár nem a fejedelem által ellenőrzés alatt tartott évkönyvírás hagyatékából, hanem az „Elbeszélés...” alapján): Bogoljubszkij gyilkosai között saját bojárai ott voltak. Az „Elbeszélés...”-ból az egyik ok is kiderül: Jakim Kucskovics testvérének kivégzése után a fejedelem környezetéhez tartozók további önkényes lépésektől félték.¹²

A gyilkosság motivációjához lehet tehát sorolnunk a bojárok elűzését (esetleg kifosztását) és egyikük kivégzését, amely a 12. században egyáltalán nem volt megszokott jelenség. Az idősebb druzsina tagjainak mellőzésére megkérdőjelezhetetlen bizonyítékunk nincs, igaz, ilyennel a legfontosabb döntések meghozatalába való bevonásukkal kapcsolatban sem rendelkezünk. Ignorálásukat látszik azonban alátámasztani az Ipatyij-évkönyv egyik megállapítása, mely szerint Bogoljubszkij „az egész szuzdali föld egyeduralkodója akart lenni”.¹³

A külpolitikai természetű okokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Bogoljubszkij a külpolitika irányításába a bojárokat bevonta volna. Ez eleinte nem vezetett konfliktushoz, mert az első hadjáratok győzelemmel végződtek, és a zsákmány feltehetően a vlagyimiri idősebb druzsina gazdagodását is elősegítette. Az 1164. évi volgai bolgárok ellen vezetett hadjárat idején például az óorosz csapatok egy várost elfoglaltak, további hármat pedig felperzselték.¹⁴ 1169-ben a sikeres ostrom után a győztesek két napig fosztogatták Kijevet. Nem kímélték a kolostorokat és a templomokat, még a Szófia-székesegyházat és a Tized-templomot sem. A javakat eltulajdonították, a templomokból elvitték az ikonokat, könyveket, miseruhákat és a harangokat is.¹⁵

A következő hadjáratok azonban minden bizonnyal ráébresztették a nagyobb druzsina tagjait arra, hogy Bogoljubszkij hegemonista törekvései megvalósíthatatlanok, rájuk nézve pedig tragikus következményekkel járhatnak. A Novgorod ellen indított támadás 1170 februárjában kudarcot vallott.¹⁶ A veszteség mértékére jellemző, hogy később „a novgorodiak a szuzdali foglyokat háromszor olyan olcsón árulták, mint a birkákat”.¹⁷

A bojárok elégedetlensége az 1171–72 telén vezetett újabb hadjárat idején már kiütöközött. Ekkor Andrej Bogoljubszkij Msztyiszlav nevű fiát küldte a volgai bolgárok ellen, akihez a muromi és a rjazanyi uralkodók fiai is csatlakoztak. Az Oka folyó torkolatánál a fejedelmek két hétig hiába vártak a druzsina megérkezésére, és elhatározták, hogy Borisz Zsigyiszlavics vajda (hadvezér, katonai egységek parancsnoka) vezetésével egy előretolt druzsinát indítanak a bolgárok ellen. Az oroszok váratlanul törtek az ellenséges területekre, hat falut és egy várost elfoglaltak, a férfiakat lekaszábolták, az asszonyokat és a gyerekeket pedig fogságba vetették. A bolgárok, miután tudomást szereztek róla, hogy a fejedelmek csak kis druzsinával rendelkeznek, hatezer katonát gyűjtöttek össze, és üldözőbe vették az oroszokat, de csak húsz versztányira közelíteték meg őket, azután visszafordultak. A fenti eseményeknek a Lavrentyij-évkönyvben található ismertetése tehát azt sugallja, hogy a vállalkozás a csapatok kis létszáma miatt fulladt kudarcba, sőt ennek az okát is elárulja: a druzsina nem érkezett meg időben (vagy egyáltalán nem). Kérdés, melyik druzsináról van szó. Véleményünk szerint a forrásrészlet annyira vlagyimiri szemszögből íródott, s benne a muromiak és a rjazanyiak annyira mellékszereplők, hogy a kifejezés minden bizonnyal Andrej Bogoljubszkij kíséretére vonatkozik. Msztyiszlav Andrejevics aligha rendelkezett olyan erős druzsinával, amely egy nagyobb, bolgárok elleni támadáshoz elegendő lett volna. Azt kizárhatjuk, hogy a kisebb druzsina tagjai szegültek szembe a vlagyimiri fejedelemmel, hiszen a helyzetük ezt egészen egyszerűen nem tette lehetővé. A bojárok sem nyíltan szabotálták a felvonulást, hanem burkolt formában. Az évkönyv ezzel kapcsolatban egy magyarrá nehezen fordítható kifejezést közöl, amit úgy lehetne visszaadni, hogy nagyon lassan és kedvetlenül vonultak. A vonakodás okát is megtudjuk: egyetlen embernek sem volt kedvére való az út (értsd: a támadás), s még ennek az okát is feljegyezte az évkönyvíró: nem a tél volt a megfelelő idő a bolgárokkal folytatott harcra.¹⁸ Elképzelhető, hogy a hadjárat vala-

mennyi résztvevője ezen a véleményen volt, de a kifejezés vonatkozhat csak az előkelőkre is, mivel a „ljugyi” szó az óorosz forrásokban gyakorta ilyen értelmezésben szerepel, azonban — mivel az általunk Andrej fejedelem idősebb druzsinájának tartott druzsina nem érkezett meg időben az Oka torkolatához — az igen lassan haladók az északkeleti bojárok lehettek. Természetesen elképzelhető, hogy a szabotázsra csupán az időpont kedvezőtlen megválasztása miatt került sor. Ez viszont a fentebb már ismertetett feltételezésünket erősíti meg: — minthogy az idősebb druzsina tagjai nyilván korábban is hasonló álláspontra helyezkedtek — Bogoljubszkij vagy nem tanácskozott velük, vagy nem vette figyelembe a véleményüket.

Az 1171—72 telén elszenvedett kudarc azonban sem méreteit, sem következményeit tekintve nem hasonlítható az 1173. évihez. Ebben az évben Andrej Bogoljubszkij, hogy az időközben elvesztett Kijev feletti ellenőrzését visszaszerezze, ismét hadsereget szabadított Dél-Oroszországra. Ellenfelei, a Rosztjiszlavicsok nem Kijevben védekeztek, hanem Belgorodba és Visgorodba vonultak vissza. Az északkeleti erők, valamint a Bogoljubszkijtől függő és a vele szövetséges fejedelmek druzsinái Visgorod alatt súlyos vereséget szenvedtek. A katonák egy része a Dnyeperbe fulladt, sokan pedig fogságba estek.¹⁹ A vlagyimiri csapatok veszteségeiről nem szólnak a források, de ez a tragikus végkimenetelű hadjárat nyilván még tovább rontotta Andrej fejedelem és az idősebb druzsina viszonyát. Az utolsó csepp a pohárban (legalábbis külpolitikai vonatkozásban) az lehetett, hogy Bogoljubszkij, miután a Rosztjiszlavicsok újból felvették vele a kapcsolatot, 1174-ben ismét fontolóra vette a déli ügyekbe való beavatkozást.²⁰

Az összeesküvés főszervezőit, a Kucskovicsokat a politikai természetű tényezőkn kívül személyes sérelmeik is a fejedelem ellen fordították. Ha hihetünk V. Ny. Tatyiscsevnnek, Jakim Kucskovics apját még Jurij Dolgorukij végeztette ki, lánytestvérét pedig Andrejhez adták feleségül.²¹ Bogoljubszkij természetét ismerve, joggal feltételezhetjük, hogy a fejedelemasszonynak nem lehetett könnyű a helyzete. Ez esetben teljesen érthető, ha az egyik Kucskovics kivégzése után Bogoljubszkij sógora (Jakim Kucskovics), annak veje (Pjotr) és a fejedelem felesége (Ulita) a leszámolás mellett döntött.²²

Meg kell vizsgálnunk a fiatalabb druzsina helyzetét és — lehetőség szerint — a merénylet elkövetése idején tanúsított magatartását is. Ennek tagjai közé a tárgyalt időszakban az ún. otrokok, gyetszkijek, milosztnyikok és mások tartoztak. Az otrokok korábban jelentek meg a forrásokban, mint a fiatalabb druzsina többi képviselője. Lehetséges, hogy egy részük eredetileg hadifogoly rabszolga volt. A fejedelem szolgálait látjuk bennük, akik udvari és katonai szolgálatot is teljesítettek. Katonai szerepük hasonlított a gyetszkijekéhez, míg társadalmi szerepük erősen különbözött az utóbbiakétól. A gyetszkijek idővel a legfelső kormányzati tisztségeket töltötték be. Nem a fejedelmi palotában teljesítettek szolgálatot, sőt néhányan saját házzal is rendelkeztek. A milosztnyikokról nagyon keveset tudunk. Ők legfőképpen hadi szolgák voltak, bár lehetséges, hogy a palota gazdaságának kérdéseivel is foglalkozniuk kellett.²³

Nem tudjuk, hogy a húsz merénylő közül tagja volt-e valaki a fiatalabb druzsinának. Legfontosabb forrásunk az összeesküvők közül csak három személyt említ név szerint: Jakim Kucskovics és veje, Pjotr bojárok voltak, Anbal kulcsár pedig a fejedelmi udvartartást vezette.²⁴ Csupán feltételezhetjük, hogy az utóbbi egyúttal beletartozott a fiatalabb druzsinába is. Elképzelhető, csak éppen nem bizonyítható, hogy ezen druzsinának a fejedelem udvarában szolgálatot teljesítő tagjai részt vettek a gyilkosságban, vagy legalább egyetértettek azzal.

A Novgorodi Első Évkönyv egyértelműen azt állítja, hogy Andrej Bogoljubszkij saját milosztnyikjai ölték meg,²⁵ s ehhez a megállapításhoz M. Ny. Tyihomirov is csatlakozott, sőt úgy vélte, a novgorodi forrásban foglaltakat az Ipatyij-évkönyv is alátámasztja²⁶. Egy ilyen rövid tanulmánynak nem lehet célja historiográfiai áttekintést adni, a fenti nézettel kapcsolatban azonban a szakirodalomban olyan reagálás található, amelynek ismertetését szükségesnek tartjuk. I. Ja. Frojanov részben az évkönyvíró, részben Tyihomirov álláspontját cáfolandó, a következőket írta: a források elemzése felborítja Tyihomirov logikáját. A Bogoljubovban lezajlott véres drámáról rosszul informált novgorodi évkönyvíró adatában kételkedni kell. Szerinte Andrejt azon az éjszakán ölték meg Vlagyimirban, amikor Bogoljubovban aludt. Kételkedünk benne, hogy a novgorodi szobatudós az alapvető részletet helyesen világította meg. Elég átnézni az összeesküvők összetételét, hogy meggyőződjünk szavaink helyességében. Tyihomirov a gyilkosság főkolomposaihoz sorolja a névtelen szolgát, elfelejtve említeni, hogy a szolgát Jakim Kucskovicsnak hívták. Nem említi a másik Kucskovicsot sem. A bojárok részvétele az összeesküvés szervezésében és végrehajtásában a történészek előtt teljesen világos. De őket nem lehet milosztnyikoknak nevezni. Ez azt jelenti, hogy a novgorodi évkönyvíró tévedett.²⁷ Mi több, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy milosztnyikról kiderült: végig kitartott a fejedelem mellett. Nyilván ezért ölték meg őt is Bogoljubszkij gyilkosai.²⁸ A szintén a fiatalabb druzsinához tartozó poszadnyikok, tyiunok, gyetszkijek és mecsnyikek hasonló sorsra jutottak, azzal a különbséggel, hogy velük a népharag végzett.²⁹ Mindent egybevetve, tehát nagyon óvatosnak kell lennünk a fiatalabb druzsina tagjai magatartásának megítélésakor, mert ha néhányuknak a gyilkosságban való részvétele feltételezhető is, a többség minden bizonnyal nem fordult szembe a fejedelemmel és rendszerével.

Az „Elbeszélés...” valóságos kincsesbányája a 12. századi orosz történelemmel foglalkozó kutatóknak. A „dvorjanye” kifejezés (igaz, „dvoranye” alakban) is ebben tűnt fel először, bár nem a hosszabb, hanem a rövidebb változatot tartalmazó forrásban, a Lavrentyij-évkönyvben, mégpedig a következő formában: Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása után „Bogoljubov lakói és a dvorjanyinok kirabolták a fejedelmi házat”³⁰. A dvorjanyinok kezdetben nyilván a fejedelmek részben szabad, részben függésben levő szolgálói voltak. Összetételük változáson ment keresztül egyes katonai elemek csatlakozása miatt, akik kiszorultak a fiatalabb druzsinából, és a fejedelmi udvarban telepedtek le. A 12. század végétől a fiatalabb druzsina fokozatosan összeolvadt a fejedelmi udvarral.³¹ Ha az „Elbeszélés...”-nek az Ipatyij-évkönyvben található változatát összevetjük a Lavrentyij-évkönyvével, fogalmat alkothatunk az udvari szolgák Bogoljubszkijhoz való viszonyáról. A Lavrentyij-évkönyv ugyanis teljesen elválasztja a dvorjanyinokat a poszadnyikoktól, tyiunoktól, gyetszkijektől és mecsnyikektől, amikor azt állítja, hogy az előbbieket rabolták, míg az utóbbiakat kirabolták, sőt meg is ölték őket.³² A dvorjanyinok tehát szembefordultak a fejedelemmel. Ténykedésük nem merülhetett ki csak a bogoljubovi palota fosztogatásában, mert véleményünk szerint segítségük (vagy legalábbis passzivitásuk) nélkül a merénylők nem tudták volna tervüket megvalósítani. Arra vonatkozólag is van adatunk, hogy miért volt ilyen a magatartásuk: a Nyikon-évkönyv egyértelműen közli, hogy az udvarban szolgálatot teljesítők nem szerették Andrejt.³³ Nyilván az uralkodó természete volt a feszültségforrás.

Igen fontos momentumnak tartjuk, hogy Anbal sem tartott ki Bogoljubszkij mellett, sőt mint az udvartartás vezetője, következősképpen mint a dvorjanyinok főnöke az össze-

esküvőknek a legnagyobb támogatást nyújtotta. Vele kapcsolatban egy másik szempont is felmerül, nevezetesen a származása. Anbal jáász volt, s az udvarban szolgálatot teljesítők közül Kuzmicsse sem volt északkelet-oroszországi.³⁴ A zárkózott és bizalmatlan Bogoljubszkij valószínűleg azért fogadott be idegeneket a környezetébe, ez egyébként távolról sem volt rendkívüli jelenség a tárgyalt időszakban, mert bennük jobban megbízott. Számítása azonban csak részben vált be.

Az Ipatyij-évkönyv egyértelműen rámutat arra, hogy az egyháziak egy része is szemben állt az uralkodóval, a gyilkosság utáni harmadik napon ugyanis Arszenyij apát kijelentette: sokáig tekintettel voltak bizonyos, általa „sztarejsije igumeni”³⁵nek nevezett egyháziakra, de vajon helyes-e a fejedelem holttestének sokáig úgy (temetetlenül) a templom ajtaja előtt) hevernie.³⁵ Ezek szerint a „sztarejsije igumeni” (apátok vagy egyszerűen magasabb rangú papok) korábban megakadályozták a gyászszertartás elvégzését és Andrej Bogoljubszkij eltemetését. Arszenyij apát követelésére a bogoljubovi papok végül kinyitották a templomot, bevitték oda a holttestet, kőkoporsóba helyezték és Arszenyijel együtt temetési énekeket énekeltek. Ugyancsak a bogoljubovi apát javasolta, hogy a zavarások elülte után a fejedelem földi maradványait szállítsák Vlagyimirba.³⁶

A szakirodalom azzal a kérdéssel külön is foglalkozott, hogy milyen volt a vlagyimiri Uszenszkij-székesegyház papjainak politikája, magatartása a gyilkosság idején. Az alábbi megállapításokat jórészt magunk is helytállónak tartjuk. A „klérus” tagjai teljesen egykedvűen viszonyultak a fejedelem sorsához. Arszenyij, a bogoljubovi kolostor apátja a vlagyimiri papok utasítása nélkül cselekedett, mert ők nem akartak Bogoljubovba menni. Csak pénteken érkeztek meg, akkor sem saját kezdeményezésükre, hanem valamilyen „vlagyimiriak” utasítására. Ezek alapján azt kell feltételezni, hogy a vlagyimiri papság felső rétege egyáltalán nem táplált baráti érzelmeket Andrej iránt. Ha közvetlenül nem is vett részt az összeesküvésben, teljességgel rokonszenvezett a fejedelmi hatalom ellen irányuló megmozdulással.³⁷

A fővárosban megkezdődött fosztogatást végül Mikula pap csillapította le, aki pontosan meg nem nevezett világiakkal, valamint részben név szerint megjelölt papokkal együtt részt vett a vlagyimiri temetés megszervezésében is.³⁸ Az egyházi vezetők és Bogoljubszkij felhőtlen viszonyának azonban ez éppúgy nem bizonyítéka, mint ahogyan a „sztarejsije igumeni” magatartása sem bizonyítja a fejedelem és az összes magasabb rangú pap szembenállását. Arszenyij, Mikula és a többiek fellépésének hátterében egyszerűen csak a zavaros helyzet megszüntetésére irányuló törekvés is állhatott. Mindenesetre aligha lehetne azt a feltételezést bizonyítani, miszerint az északkeleti papság egésze szembekerült volna az egyház (és saját) céljainak megvalósítására oly sokat áldozó Bogoljubszkijjal. Inkább arról lehet szó, hogy a gyilkosság után, a végtisztesség megadásának akadályozásával egyes magas rangú papok az egyházi ügyekbe való túlzott fejedelmi beavatkozásért igyekeztek bosszút állni, vagy személyes sérelmeiket akarták megtorolni.

Személyes sérelmek az északkeleti papságot (úgy a magas, mint az alacsonyabb rangú egyháziakat) Fjodor püspök, Bogoljubszkij kreatúrája részéről érték. Fjodor ugyanis nemcsak a világiakat, de a szerzeteseket, az apácákat és a papokat is kíméletlenül kínoztta: egyeseket lefejeztetett, vagy levágatta a szakállukat, másoknak kisüttette a szemét és kivágatta a nyelvét, másokat pedig a falra feszítettett, s szívtelenül gyötörve őket arra törekedett, hogy megszerezze az egész vagyonukat. Fjodor, akit csak a fejedelem nevezett ki püspökké, de sem a metropolita, sem a pátriárka nem szentelte fel, végül hasonló

módon végezte. A kijevi érsek parancsára kivágták a nyelvét, sőt mint gonosztevőnek és eretneknek levágták a jobb kezét, és megvakították.³⁹ A Fjodorral kapcsolatos évkönyvrészletek meglehetősen elfoglaltak vele szemben, ám még így is feltételezhető, hogy tevékenysége hozzájárult a Bogoljubszkij-ellenes légkör kialakulásához.

A tragikus helyzetben csak kevesen álltak a fejedelem mellett. Az „Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról” mindössze két ilyen személyt említ: Prokopijt és Kuzmát.⁴⁰ Azonban a kijevi Kuzmával kapcsolatos adatokat fenntartással kell kezelnünk, mivel valószínűleg éppen ő jegyezte fel az eseményeket. Ily módon fennáll annak a veszélye, hogy saját szerepét saját érdekeinek megfelelően állította be. A milosztnyik Prokopijjal kapcsolatban ez az aggály kevésbé merülhet fel, viszont annál inkább elgondolkodtató, hogy Bogoljubszkij, aki az egész orosz föld feletti hegemoniát meg akarta szerezni, 17 évi uralkodás után az általa építtetett rezidencián szinte teljesen egyedül volt kénytelen életre-halálra megküzdeni nagyobb druzsinájának és udvartartásának felfegyverzett tagjaival.

A bogoljubovi és a vlagyimiri felkelés

Fontos adalékokkal szolgál a fenti képhez, bár számos kérdésre adós marad a válasszal, a gyilkosságot követő megmozdulások ismertetése. Miután az összeesküvők kirabolták Bogoljubszkij palotáját, fegyvereseket kezdtek gyűjteni, mert tartottak a vlagyimiri druzsinától.⁴¹ Sajnos, ez utóbbinak az összetételére vonatkozóan nincsenek adataink, legfeljebb hipotéziseink. Például feltételezhetjük, hogy a főváros hadrafogható férfairól van szó. A forrás szerzője látszólag logikai baklövést követett el a bogoljubovi bojárok és a vlagyimiri druzsina viszonyának bemutatásakor. Szerinte az előbbieket üzenetet küldtek Vlagyimirba, melyben közölték: nem csak ők tervelték ki a történeteket, hanem a fővárosban is vannak cinkosaik, mire a vlagyimiriak azt válaszolták, hogy aki cinkosuk, az tartson velük (a gyilkosokkal), nekik (a vlagyimiriaknak) nincs szükségük rájuk. Eddig egyértelmű az „Elbeszélés...”, viszont közvetlenül ezután azt állítja, hogy a druzsina szétszórt, tagjai pedig fosztogatni kezdtek.⁴²

A fenti ellentmondást akkor is feloldhatjuk, ha sem a bogoljubovi bojároknak adott választ, sem a rablás tényét nem kérdőjelezzük meg. A fosztogatásból a vlagyimiri druzsinára vonatkozóan messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, mert egyrészt nem tudjuk, tagjai milyen épületeket, illetve kiket raboltak ki, másrészt elképzelhető, hogy a gyilkosság után az „alkalom szüli a tolvajt” (itt: a rablót) esete következett be. Mivel Bogoljubszkij igyekezett az új városok, elsősorban Vlagyimir kereskedő—iparos lakosságára is támaszkodni,⁴³ a vlagyimiri zavargások — bizonyítékok híján — nem foghatók fel a már halott uralkodó és rendszere elleni fellépésként. Az, hogy a fővárost és a bogoljubovi rezidenciát egyaránt fosztogatták, szintén nem jelenti a vlagyimiri druzsina nagyobb része és az összeesküvők közös politikai platformjának meglétét, legfeljebb a kedvező lehetőség mindkét helyen való kiaknázását.

Másként kell viszont megítélni a bogoljubovi felkelést. Az események egyik vonulatát ott is a fosztogatás képezte: amit a bojárok és a dvorjanyinok meghagytak, azt a bogoljuboviak vitték el, sőt még a közeli falvak lakói is csatlakoztak hozzájuk. Elgondolkodtató, hogy a Bogoljubszkij meghívására érkezett építőmestereket szintén kirabolták. Ebben politikai motívumok aligha játszottak szerepet. Azonban az utóbbi megmozdulás a fiatalabb druzsina ellen is irányult: a felkelők a poszadnyikokat, tyunokat, gyetszkijeket és mecsnyikeket meggyilkolták.⁴⁴ Andrej Bogoljubszkij fiatalabb druzsinájának tagjai az

adók, illetékek és bírságok kivetését, illetve beszédését minden bizonnyal jelentős mértékben saját meggazdagodásukra használták fel, és visszaéléseikkel az egész rendszert, sőt magát a fejedelmet is gyűlöletessé tették.

A kutatók körében heves vita bontakozott ki a Bogoljubszkij halálát követő fosztogatással kapcsolatban, melyet I. Ja. Frojanov értékelése váltott ki. Konceptiójának lényege a következő: a történészek ezeket a rablásokat általában mint az osztályharc eseményeit értékelik, de bennük a társadalmi tiltakozás mellett az ősközösségi gondolkodásmód motívumai is megtalálhatók. Az elhunyt fejedelmek anyagi javainak elrablása néprajzi adatok alapján új jelentést kap. A lényege érthetővé válik, ha elismerjük, hogy a 11–12. századi Oroszországban a fejedelmek jelentős mértékben a táplálás miatt éltek jól. Ez a szabad népesség sajátos fizetése volt a fejedelem által irányított társadalmi szolgáltatásokért. A fejedelmi munka ellentételezésének ilyen, a lényegét tekintve archaikus rendszere elősegítette a fejedelmi vagyon részben társadalmi tulajdonként való felfogását.⁴⁵ V.T. Pasuto elutasította Frojanov elgondolását. Úgy vélte, az elhunyt fejedelmek vagyonának elrablása az osztályharc egész Európában ismeretes megnyilvánulása volt, és az eseményeket másképpen nehéz is megérteni, mivel ezeket a fejedelmi adminisztráció képviselőinek meggyilkolása kísérte.⁴⁶ Így foglalt állást M. B. Szverdlov és Ja. Ny. Scsapov is. Ők a poszadnyikok, tyiunok, gyetszkijek és mecsnyikek kifosztásával kapcsolatban osztályharcról és feudális termelési viszonyokról írtak.⁴⁷ Ju. V. Krivosejev, a frojanovi irányvonal képviselője viszont az ellentábor érveit tartotta megalapozatlanoknak. Szerinte az adott esetben csak a közhatalom formálódó apparátusa elleni osztályharc elemeiről lehet beszélni. A fejedelmi adminisztráció visszaélt a helyzetével, s a társadalmi egyensúly megbomlott. Ez vezetett a hivatalos személyek meggyilkolásában és fosztogatásában megnyilvánuló robbanáshoz. „A működő hagyományos tudattal együtt” ez is a nép elégedetlenségének oka volt.⁴⁸

A magunk részéről az egyik irányzat értékelésével sem tudunk azonosulni, mert mindkettő a saját koncepcióját kívánja alátámasztani az „Elbeszélés...” adataival. Pasuto és kollégái az osztályharcot akarják kimutatni egy olyan társadalomban, amelyben ekkor még folyamatban volt az osztályok kialakulása, Frojanov és Krivosejev pedig a rablásokat az obscsinai viszonyok megsértésének következményeként fogják fel. Mindent egybevetve, nem vitatjuk, hogy a frojanovi megközelítés az események árnyaltabb bemutatását teszi lehetővé, azonban néhány esetben egyetértünk az ellentábor kritikájával. Így például Pasuto jogosan kételkedett abban, hogy egyes fejedelmek anyagi javainak elrablását egy, az osztályviszonyok kialakulása előtti társadalomra jellemző szokással lehet összefüggésbe hozni.⁴⁹ Szerintünk (is) nagyon erőszakoltnak tűnik az afrikai bantu elképzeléseit a 12. századi oroszok szokásaival összevetni⁵⁰, s ezáltal Andrej Bogoljubszkijt egy bantu törzsfőnökkel párhuzamba állítani. Ráadásul Frojanov nem is tudta bizonyítani, hogy a fejedelmi vagyon elrablása Oroszországban általánosan bevett szokás volt. Jurij Dolgorukij esete⁵¹ csak azt bizonyítja, hogy ő hasonlóan népszerűtlen volt Kijevben, mint a fia Vlagyimirban.

*

Bogoljubszkij halálát a fejedelemség addigi története során még soha nem tapasztalt zűrzavar követte. A hatalmi harcból, melyet öccsei és unokaöccsei vívtak, végül az előbbiek kerültek ki győztesen. Közülük az idősebb, Mihalko Jurjevics (1174–1176) bosszút állt bátyja gyilkosain: utasítására a Kucskovicsokat és Anbalt felakasztva „lőtték agyon”,

15 bűntársukat pedig lefejezték. A fejedelemszöveget kő nehezékekkel ellátott kosárba „varrták”, és egy tóban süllyesztették el, majd a többiek holttestét utána dobták.⁵² A Mihalko által megkezdett konszolidációt Vszevolod Jurjevics (1176—1212) fejezte be. A történetírók által „Bolsoje Gnyezdó”-ként emlegetett Vszevolod lényegében Andrej Bogoljubszkij politikáját folytatta, igaz, jóval nagyobb diplomáciai érzékkel. A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség az ő uralkodása alatt élte fénykorát.

Jegyzetek

- 1 B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knjazsesztva XII—XIII. vv. Moskva (M.), 1982, 483.
- 2 Polnoje Szobranije Russzkij Letopiszej (a továbbiakban: PSZRL). T. II, M., 1962, 580—595.
- 3 Uo. 587.
- 4 Uo. 590.
- 5 Uo. 592. Az orosz szöveg ez esetben nem egyértelmű. Úgy is értelmezhető, hogy az építők szintén részt vettek a fosztogatásban.
- 6 Uo. 592.
- 7 A bojár földbirtoklás kérdéseivel itt már csak azért sem kívánunk részletesen foglalkozni, mert az egy igen bonyolult és nagy vitákat gerjesztő kérdéskörhöz, nevezetesen a feudalizmusnak a tágabb értelemben (a 13. század közepéig) vett Kijevi Ruszban való kialakulása problematikájához vezetne el bennünket. Csak az adott területtel, tehát a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséggel kapcsolatos két ellentétes nézetet említjük meg. M. Ny. Tyihomirov szerint a bojárok feudális földtulajdona a szuzdali földön már a 12. század második felében elterjedt jelenség volt: M. Ny. Tyihomirov: Drevnyaja Rusz. M., 1975, 197—198. (A műnek az a része, amelyre hivatkoztunk, először 1955-ben jelent meg.) Tyihomirov azonban olyan csekély számú adatot sorakoztatott fel, hogy állítása semmiképpen nem tekinthető bizonyítottnak. Az ellentétes nézetet például A. A. Zimin képviseli. Eszerint a bojár földbirtoklás a Szuzdali Fejedelemségben a 12. században még nem volt elterjedt jelenség: A. A. Zimin: Holopi na Ruszi. M., 1973, 246—253.
- 8 Az idősebb (és részben a fiatalabb) druzsina bemutatása: I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkij isztorii. Leningrad (L), 1980, 43, 73, 76—77, 81, 87—88.
- 9 P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 145.
- 10 PSZRL. T. II, 520.
- 11 PSZRL. T. I, M., 1962, 355—357. T. II, 552.
- 12 PSZRL. T. II, 585.
- 13 Uo. 520. Ez a kitétel a Nyikon-évkönyvben is megtalálható, azzal a különbséggel, hogy ott rosztovi és szuzdali föld szerepel: PSZRL. T. IX. M., 1965, 221.
- 14 PSZRL. T. I, 353.
- 15 PSZRL. T. II, 545.
- 16 Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztaresevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950, 33. PSZRL. T. II, 560. T. IX, 242—243.
- 17 V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkij isztorii. Cs. I. Szocsinyenyija. T. I, M., 1956, 323.
- 18 Az 1171—1172. évi hadjárattal kapcsolatos valamennyi adat forrása: PSZRL. T. I, 364.
- 19 A hadi események részletes ismertetése: PSZRL. T. II, 575—578.
- 20 PSZRL. T. II, 578—580.
- 21 V. Ny. Tatyiscsev: Isztorija Rosszijszkaja. T. III, M.-L., 1964, 249.
- 22 Tatyiscsev szerint Bogoljubszkij sógora, valamint felesége haragudott a fejedelemre, és kereste a megfelelő időpontot a meggyilkolására. Azonban Vlagyimirban nem, csak Bogoljubovban tudták végrehajtani a tervüket: V. Ny. Tatyiscsev: I. m. 249.
- 23 A fiatalabb druzsina bemutatása: I. Ja. Frojanov: I. m. 90—95.
- 24 PSZRL. T. II, 585—586, 590.
- 25 NPL. 34.
- 26 M. Ny. Tyihomirov: I. m. 234. (A hivatkozott rész első megjelenése: 1952.)
- 27 I. Ja. Frojanov: I. m. 93—94.
- 28 PSZRL. T. II, 586, 589.
- 29 Uo. 592.

- 30 PSZRL. T. I, 369—370.
- 31 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 95—97.
- 32 PSZRL. T. I, 370.
- 33 PSZRL. T. IX, 221.
- 34 PSZRL. T. II, 590.
- 35 Uo. 591.
- 36 Uo. 591—592.
- 37 *Ju. A. Limonov*: Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkoj Ruszi. L., 1967, 81—82.
- 38 PSZRL. T. II, 592—593.
- 39 PSZRL. T. I, 356. T. II, 552—553.
- 40 PSZRL. T. II, 586, 589, 590—591.
- 41 Uo. 589.
- 42 Uo. 589—590.
- 43 Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyah. Cs. I, M., 1983, 46.
- 44 PSZRL. T. II, 592.
- 45 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 144—145.
- 46 *V. T. Pasuto*: Po povodu knyigi I. Ja. Frojanova: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. — Voproszi isztorii, 1982/9, 177.
- 47 *M. B. Szverdlov, Ja. Ny. Scsapov*: Poszledsztvija Szevernovo podhoda k isszledovanyiju vazsnoj tyemi. — Isztorija SZSZSZR, 1982/5, 183.
- 48 *Ju. V. Krivosejev*: Szocialnaja borba i problema genyezisza feodalnih otnosenij v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XI-nacsala XIII vv. — Voproszi isztorii, 1988/8, 59.
- 49 *V. T. Pasuto*: I. m. 177.
- 50 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 145.
- 51 Uo. 144.
- 52 *V. Ny. Tatyiscsev*: I. m. 113. A Novgorodi Első Évkönyv egyik melléklete szintén beszámol ezekről az eseményekről, bár meglehetősen ellentmondásosan. Eszerint is Mihalko állt bosszút a gyilkosokon, rögtön ezután viszont az olvasható, hogy Vszevolod bosszulta meg bátyja halálát, elfogatta, kosarakba „ültette”, és egy tóban elsüllyesztette a Kucskovicsokat (csak őket!): NPL. 468. Sem Tatyiscsev, sem pedig a novgorodi évkönyv adatát nem tartjuk teljesen megbízhatónak.